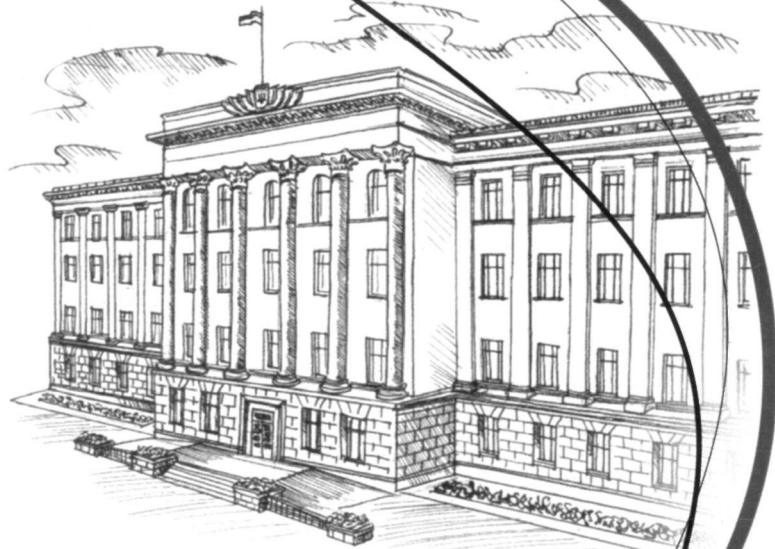

02/11

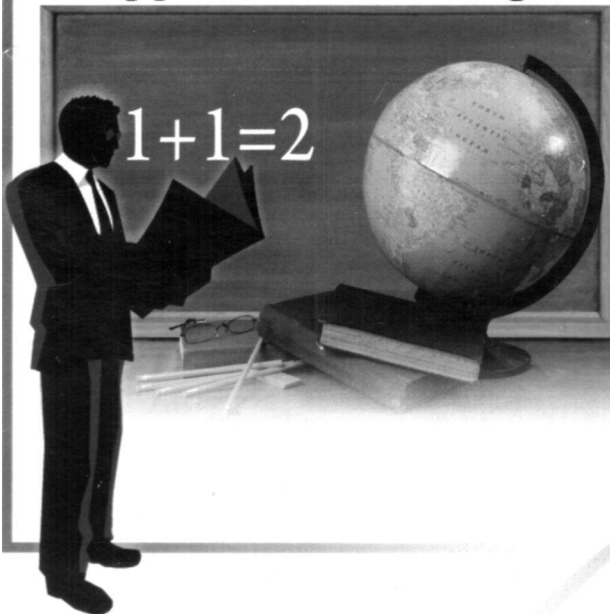
ВІСНИК

Волинського
національного
університету
імені Лесі Українки.

ISSN 1729-360X

Педагогічні науки

7. 2011

УДК 37.013.42

Т. С. Острянюк - аспірант Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

**Організація співпраці класного керівника із соціальним педагогом
у загальноосвітньому навчальному закладі**

*Роботу виконано на кафедрі соціальної педагогіки
ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка*

У статті розглянуто сутність співпраці соціального педагога та класного керівника, проаналізовано їхні спільні функції та напрями роботи з усіма учасниками навчально-виховного процесу. Окреслено систему їхньої взаємодії та обгрунтовано її обов'язковість.

Ключові слова: соціальний педагог, класний керівник, професійна взаємодія, учнівський колектив, батьки.

©Острянюк Т. С. 2011

Острианко Т. С. Организация сотрудничества классного руководителя и социального педагога в общеобразовательном учебном заведении. В статье рассмотрена суть сотрудничества социального педагога и классного руководителя, проанализированы их функции и направления работы со всеми участниками учебно-воспитательного процесса. Очерчена система их взаимодействия и обоснована его необходимость.

Ключевые слова: социальный педагог, классный руководитель, профессиональное взаимодействие, ученический коллектив, родители.

Ostrianko T. S. Organization of the Class Teacher and the Social Pedagogue's Coopération in an Educational Institution. In article the essence of the social teacher and the class teacher's coopération is considered. The fonctions and directions of work with ail participants of teaching and educational process are analyzed. The system of their interaction is outlined and the necessity of it is proved.

Key words: the social pédagogue, the class teacher, professional interaction, student's collective, parents.

Постановка наукової проблеми та її значення. Головним структурним елементом загально-освітнього навчального закладу виступає учнівсько-вчительський колектив. Саме в ньому відбувається становлення та розвиток кожної особистості, формування соціальних взаємовідносин, створення атмосфери для творчого самовираження кожної дитини, моральне, патріотичне, естетичне, громадянське, трудове виховання тощо. Ключовою фігурою у забезпеченні цих процесів, основним організатором життєдіяльності учнівського колективу виступає класний керівник - педагог, який, відповідно до свого рольового статусу, має найбільш тісно контактувати з дітьми. Від діяльності класних керівників значною мірою залежить організованість і життєдіяльність учнівських колективів, формування національної самосвідомості, виховання освіченої, фізично здорової особистості зі сформованими загальнолюдськими моральними цінностями [2, 200]. Класний керівник, на наш погляд, є посередником між учнем, учнівським колективом, сім'єю, соціальним педагогом, вчителями-предметниками, адміністрацією. Соціальний педагог, своєю чергою, взаємодіє з учнями, батьками, адміністрацією, вчителями та класними керівниками. На жаль, далеко не в усіх класних керівників сформувалося достовірне й об'єктивне уявлення про роль соціального педагога в шкільному середовищі. Однак у своїй практичній діяльності ці два фахівці покликані виконувати спільне завдання - впливати на успішну адаптацію учнів у соціумі, і, зокрема, у шкільному та класному середовищі. Класним керівникам властиво виконувати суміжні з соціальним педагогом функції соціально-педагогічного супроводу освітнього процесу, реального забезпечення тісного контакту школи з сім'єю. Співпраця соціального педагога і класного керівника - це систематичний і цілеспрямований процес взаємодії, який планується та організовується заздалегідь і має орієнтуватися на актуальні проблеми класного колективу. Їхня діяльність скерована на головне - створити умови для самореалізації кожної особистості в усіх соціальних інститутах (сім'ї, школі, за місцем проживання).

Так, у роботі класного керівника і соціального педагога можна виділити такі комплексні аспекти соціально-педагогічної діяльності: здійснення профілактичної роботи з дітьми "групи ризику", щодо постійного контролю за їх успішністю, поведінкою, відвідуванням; налагодження сталих взаємин з батьками учнів; організація виховної, просвітницької роботи серед учнів та їх батьків; підтримка зв'язку з учителями-предметниками, які працюють у класі; орієнтація дітей та підлітків на здоровий спосіб життя; запобігання негативним явищам в учнівському середовищі; вивчення пізнавальних та професійних інтересів учнів; залучення вихованців до активного дозвілля: спортивної, художньої, освітньої, технічної творчості тощо; розкриття особистісних здібностей та ін.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Попри значну кількість досліджень, які з'явилися упродовж останніх років, слід відзначити, що цілісного підходу до досліджуваної проблеми особливостей співпраці соціального педагога і класного керівника в загальноосвітньому навчальному закладі, однак, немає. Бракує розробок теоретичного та методичного змісту професійної взаємодії цих спеціалістів. Можна вважати, що ця проблема залишається маловивченою й потребує комплексних досліджень. Суттєвим підґрунтям у наукових пошуках щодо визначеної проблеми можуть стати праці, присвячені роботі соціального педагога в загальноосвітньому навчальному закладі з різних напрямів його професійної діяльності (О. Безпалько, А. Капська, Л. Артюшкіна, В. Сорочинська, І. Зверева, Л. Міщик, С. Харченко, Н. Краснова). Зараз у педагогічній літературі приділяється значна увага сутності взаємодії соціального педагога з педагогічним колективом у цілому (К. Моїсеєнко, А. Капська). Дійсно, саме вчителі навчають, виховують, постійно спілкуються зі школярами, але ближчим до дітей залишається класний керівник. Незважаючи на це, співпраця соціального педагога

з класними керівниками як окремий функціональний напрям не розкрито. Немає розробки системної моделі взаємодії "класний керівник - соціальний педагог", яка б сприяла успішній реалізації соціально-педагогічних завдань закладу.

Це зумовило мету нашої статті - розкрити зміст співпраці класного керівника й соціального педагога як ключовий і фундаментальний напрям діяльності соціального педагога в роботі з учнями, батьками, вчителями-предметниками. Реалізація цієї мети передбачає розв'язання таких завдань:

- визначити напрями взаємодії соціального педагога і класного керівника;
- проаналізувати зміст спільної діяльності соціального педагога та класного керівника;
- окреслити етапи професійної взаємодії фахівців.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. На сучасному етапі розвитку школа має приділяти увагу вивченню суспільних процесів, сприяти формуванню виховного потенціалу суспільства, забезпечувати педагогізацію самого соціуму, допомагати сім'ї у формуванні й розвитку особистості. Вирішенню цих завдань сприяє робота соціального педагога, завдання якого й полягає в тому, щоб через соціально-виховну роботу допомагати учням вирішувати гострі життєві проблеми, що обумовлені сімейними й соціальними ситуаціями. Традиційно таку роботу, окрім соціального педагога, виконує класний керівник. Дуже часто ці фахівці діють автономно щодо один до одного, нескординовано, їх роз'єднує різне сприйняття соціальної ситуації учня, амбіції пріоритетів. Як показує досвід, їхня співпраця часто епізодична й недостатньо продумана, що сприяє зниженню, перш за все, виховного впливу на дітей, а також ефективності розв'язання поставлених навчально-виховних завдань освітнього закладу: мінімізація конфліктних ситуацій у взаєминах між суб'єктами навчально-виховного процесу; розвиток партнерського стилю взаємин у системі "учитель-учитель" та "учень-учитель"; постійна взаємодія з батьківським колективом; допомога сім'ям в індивідуальному розвитку і становленні дитячої обдарованості; створення сприятливих умов для виховання й розвитку учнів на шкільному рівні; зменшення негативних впливів навколишнього середовища на учнівську молодь тощо.

Робота соціального педагога в загальноосвітньому закладі починається з організаційного етапу, де на перший план висувається завдання налагодити професійні взаємини із класними керівниками. Процес встановлення партнерських відносин між цими фахівцями вимагає реалізації принципу довіри, стриманості, делікатності, поваги один до одного. Створення системності, співдружності, послідовності контактної взаємодії класного керівника та соціального педагога сприяє мінімізації складнощів у подальшій взаємодії.

У сучасній школі соціальний педагог виконує низку функцій, близьких до функцій класного керівника. Серед них можна виділити: діагностичну (вивчення учнів класу, умов виховання дітей у сім'ї тощо), організаторську (організує виховну, просвітницьку роботу серед учнів та їх батьків, надає допомогу учнівській організації класу, сприяє розвитку самоврядування в колективі тощо), координаційну (підтримує зв'язок із педагогами-предметниками, які здійснюють навчальний процес у класі, забезпечує узгодженість в роботі учнівського, батьківського, вчительського колективів тощо), стимулювальну (забезпечує можливість активізації учнівської діяльності). На основі цих функцій можна виокремити основні напрями професійної взаємодії соціального педагога і класного керівника в загальноосвітньому навчальному закладі: паспортизація класу; налагодження взаємодії з батьками учнів; робота з класним колективом щодо створення сприятливого клімату, дружніх стосунків; організація і проведення просвітницько-профілактичних заходів; робота з учнями "групи ризику".

Проведення паспортизації класного колективу передбачає виявлення дітей, схильних до асоціальної поведінки (складання картотеки), дітей, які належать до категорії "соціально незахищених" (діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, діти-інваліди, діти-напівсироти, діти з багатодітних сімей, діти з малозабезпечених сімей, діти, які мають посвідчення постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС). Важливу роль у цьому процесі відіграють класні керівники, які, спостерігаючи за ситуацією зсередини учнівського колективу, вивчають його особливості. Ще А. Макаренко висловлював думку про те, що педагог має знати життя й особливості виховання кожної дитини, її прагнення, сумніви, слабкі та позитивні якості [7, 34]. Тому класний керівник збирає й систематизує інформацію від учителів-предметників про учнів, на основі якої аналізує її: якісних

^g>do (/^ati^ti/ шптс шт нг> ні сттт. ЧГГГ і / штгк п адли пп ияР пмгкмліму і угнну І?І ГІшпаі ГІ'Й" пгпвапкпгті
,\^иИи1Ч-р/іVіііIV Ний ІШішніі і /I. і ІЛ І V / ^ і . ^ . . . 'м-

відповідей біля дошки; підготовка домашніх завдань; засвоєння нового матеріалу; особливості виконання творчих завдань і трудомісткої роботи); поведінки й спілкування в навчальних ситуаціях (труднощі в спілкуванні; проблеми поведінки з позиції загальноприйнятих правил); кількісних показників навчальної діяльності (успішність із різних предметів, причини низької або несталої успішності); показників емоційного стану в навчальних ситуаціях (типовий емоційний стан на уроці; опис ситуацій, які можуть викликати плач, роздратування, агресію) [4, 39]. Класоводи збирають об'єктивну інформацію і про соціальний статус учнів: вивчають біографічні дані, особливості середовища навчання, виховання і розвитку дитини; умови кожного учня в сім'ї, її виховні можливості, фактори, що впливають на виконання функцій сім'ї на основі спостереження, анкетування, бесід, відвідування. Отриману інформацію від класних керівників соціальний педагог має змогу проаналізувати, виокремити групи дітей соціально незахищених категорій, узагальнити в соціальний паспорт школи, класу, створити й оновити дані про учнів відповідної категорії. Оскільки на сьогодні немає стандартизованої форми соціального паспорта класу, тому його структура може містити різні інформаційні блоки залежно від специфіки контингенту учнів. Соціальний паспорт класу заповнює класний керівник, який збирає первинну інформацію про сім'ю через спостереження, анкетування, відвідування. Як правило, помітне місце в соціальному паспорті відводиться характеристичі родин учнів. Саме сім'я виступає персональним середовищем життя та розвитку дітей [8, 143]. Опрацювання отриманої інформації соціальним педагогом дасть змогу йому цілеспрямовано планувати та проводити роботу з дітьми кожної категорії згідно з чинним законодавством України та шкільним плануванням. Разом із соціальним педагогом класний керівник заповнює індивідуальну карту роботи з учнем [9, 56]. Картка заповнюється лише на дітей із різними видами неблагополуччя. Маючи детальну інформацію про кожного учня з соціальними потребами і про клас загалом, соціальний педагог узагальнює її у соціальний паспорт школи. Так соціальний педагог отримує повну картину соціального стану школи і використовує одержану інформацію для подальшої роботи в зручному для себе форматі [9, 56]. Дуже часто соціальні педагоги володіють більшою інформацією, ніж класний керівник, інформацією про життя дітей поза школою, що часом є важливим фактором, який впливає на дитину й пояснює її поведінку і вчинки в школі та вдома [1, 52]. Причому соціальний педагог не тільки "видає" інформацію про життєдіяльність дитини поза стінами школи, але може продовжити в мікрорайоні розпочату в школі роботу з конкретним учнем. Він надає класним керівникам соціальний "портрет" мікрорайону, вивчає його педагогічний потенціал [1, 52]. У цьому разі соціальний педагог слугує для класного керівника незамінним помічником-інформатором.

Соціальна паспортизація учнівського колективу виступає важливим елементом у роботі соціального педагога і класного керівника і є ефективним напрямом у процесі їхньої подальшої роботи. Так, паспортизація дає змогу обом фахівцям отримати інформацію про соціальне середовище розвитку учнів (умови в сім'ях), планувати модель подальшої взаємодії з учнем та його сім'єю, що передбачає: складання характеристики на дитину, сім'ю; розробку відповідних анкет для визначення проблем сімейного виховання тощо. На основі паспортизації спільно з класним керівником соціальний педагог бере участь в організації діяльності учнів на дозвіллі, залучаючи їх до різноманітних шкільних гуртків, секцій, позашкільних закладів.

Робота з батьками вимагає від класного керівника застосувати відповідні методи та використати потрібні методики для подальших корекційних впливів. Це, зі свого боку, вимагає безпосередньої участі соціального педагога, який допоможе правильно підібрати ту чи іншу методику, інтерпретувати її результат та розробити план роботи з сім'єю. Часто непрофесійне застосування певних методик та зроблені висновки призводять до небажаних наслідків. Важливим складником діяльності класного керівника виступає робота з сім'єю, яка зазвичай пов'язана з поведінкою учнів, успішністю, справами класного колективу, вирішення конфліктних ситуацій між учнями та вчителями-предметниками. Кожний класний керівник по-різному визначає сутність взаємодії з батьками. Для одних - це обов'язкове відвідування сімей, для інших - залучення батьківських матеріальних ресурсів. Класні керівники відчувають труднощі в спілкуванні з батьками та матерями учнів, у підтримуванні зв'язків із ними, у диференційованій роботі з психолого-педагогічної просвіти батьків (особливо в неблагополучних сім'ях). Для того, щоб взаємодія із сім'єю була результативною, класному керівникові й соціальному педагогові потрібно спільно вивчати сім'ї та на цій основі планувати свою діяльність, будувати модель взаємин із батьками. Професійна взаємодія соціального педагога й

класного керівника у цьому напрямі сприятиме створенню умов для успішного вирішення проблем, створенню педагогічно доцільних стосунків у сім'ї.

Подальшим важливим спільним напрямом роботи класного керівника з соціальним педагогом, який потребує участі останнього, є налагодження позитивного спілкування у класному колективі. В учнівському колективі стосунки між дітьми неоднозначні. Одні діти - сильні й у моральному, та у фізичному плані, інші - це ті, яким дуже важко перебувати в колективі. Їх не помічають, не залучають у спільні ігри, часто дражнять і сміються, навіть знущаються з них [2, 205]. Усе це негативно позначається на поведінці дітей і призводить до спалаху ворожості, агресивності, погіршення здоров'я тощо. Саме соціальний педагог і класний керівник мають зосередити свою увагу на покращенні взаємин між учнями. Соціальний педагог планує спільно з класним керівником проведення занять, присвячених формуванню навичок спілкування між однолітками, вміння жити та працювати в одному колективі, відповідального ставлення у дітей до власних вчинків.

У педагогічному колективі постійно ведеться робота класних керівників, а також спеціалістів психологічної служби з учнями "групи ризику". Соціальний педагог постійно підтримує зв'язок із класними керівниками, які надають таку інформацію про учнів "групи ризику": участь у громадському житті класу; позитивні риси особистості; взаємини з однолітками; дозвілля; вплив сім'ї; конфлікти в класі та їх причини; заходи, застосовані щодо учня та їхня результативність [5, 32]. Такий зв'язок допоможе соціальному педагогові систематизувати відомості про учнів, спланувати подальшу роботу з ними (індивідуальну та/або групову), спрогнозувати результати та залучити до співпраці потрібних спеціалістів. У роботі з педагогічно занедбаними учнями особливе місце належить класному керівникові. Як правило, стосунки між класним керівником і таким учнем бувають досить напружені та ускладнені, що зумовлено поведінкою учнів, якій притаманні грубість, підвищена агресивність, аморальність, схильність до порушення дисципліни на уроці. Труднощі найчастіше відчувають класоводи в роботі з такими дітьми: недостатнє вміння виховувати таких учнів, брак порозуміння, невміння знаходити потрібні, оригінальні прийоми у вирішенні конфліктних ситуацій. Іноді класні керівники переконані, що ця категорія дітей потребує спеціальної роботи щодо їхньої виховання і перевиховання, тому несвоечасно реагують на зміни навчально-виховної ситуації. На нашу думку, під впливом навчально-виховного процесу особистість педагогічно занедбаного підлітка змінюється, що потребує і зміни ставлення до нього з боку педагогів. Оскільки вчителі та батьки по-різному сприймають "важких" учнів, ставляться до них, тому таке неадекватне ставлення може призвести до конфліктів, уповільнити процес виховання "важкого" підлітка. Роль соціального педагога у співпраці з класним керівником під час роботи з такою категорією дітей полягає в тому, щоб скоординувати зусилля батьків і вчителів у бік правильного й коректного розуміння поняття "важкий" учень. Ця обставина вимагає роботи соціального педагога з педагогічним колективом, класними керівниками, для зміни соціального статусу "важкого" учня в очах вчителів, а також проведення роботи з батьками учня залежно від того, які умови створено в сім'ї для виховання дитини. Соціальний педагог допомагає класному керівникові розробити індивідуальну методику роботи з учнем, організувати соціально-педагогічну роботу з класом, планувати та надавати допомогу в налагодженні стосунків з окремими батьками, розв'язати конфлікт між учителем і учнем, учителем і батьками, тобто працює, щоб удосконалити цю діяльність.

У взаємодії соціального педагога з класними керівниками різновікових учнівських колективів визначаються обов'язкові напрями й форми роботи. Працюючи з класоводами початкової школи, соціальний педагог консультує їх щодо особливостей процесів адаптації учнів до школи, шкільного середовища, навчання, надає рекомендації щодо планування діяльності для згуртування, покращення психологічного клімату класу, спрямовує класних керівників на планування спільної супровідної діяльності, пропонує проводити міні-лекції про формування корисних звичок, популяризації здорового способу життя. У кінці навчального року соціальний педагог і класний керівник випускного класу початкової школи створюють інформаційні карти, у яких чітко визначений соціально-педагогічний тип особистості кожного учня [6, 193]. За допомогою інформаційних карт майбутні класні керівники п'ятих класів мають змогу ознайомитися заочно з класом. Допомога соціального педагога для класних керівників п'ятих класів також потрібна та важлива. Соціальний педагог висвітлює особливості процесу адаптації під час переходу учнів від початкової школи до навчання в школі другого ступеня, надає рекомендації щодо планування діяльності для оптимізації психологічного

клімату класу, його згуртування, повідомляє класних керівників про наявність дітей соціально незахищених категорій, дітей, які потребують підвищеної уваги та спрямовує на подальше вивчення класного колективу. Соціальний педагог спільно з класним керівником добирають тематику проведення потрібних занять із підтримки й сприяння позитивній соціалізації учнів, прищеплення навичок ефективного спілкування для подолання негативних проявів поведінки серед дітей.

Не можна залишити поза увагою і класних керівників старшої школи. їм, перш за все, потрібно отримати знання про особливості підліткової кризи, врахування вікових особливостей характеру дітей у роботі з ними. Важливим буде й інформування їх про подальше навчання і працевлаштування дітей, рекомендації щодо планування спільної супровідної діяльності. Форми висвітлення важливих питань для класних керівників можуть бути різні: круглий стіл, семінар, групові консультації, педагогічні наради, конференції тощо. Налагоджена постійна взаємодія з класним керівником запобігає застосуванню самочинних, без узгодження з соціальним педагогом, заходів впливу на вихованця, його сім'ю, клас. Частіше такі дії не дають бажаного результату, що й змушує класного керівника з часом звертатися до соціального педагога. Отже, соціальний педагог ніби "привчає" класних керівників передусім інформувати його про відповідний стан справ у класі. Спільне виявлення причин проблем в подальшому допоможе попередити можливі проблемні ситуації. Не виключено, що іноді спільна діяльність соціального педагога й класного керівника, на жаль, може набирати форм нерівного партнерства, де панує лідерство одного з них. Класний керівник може дозволити "диктувати", контролювати, критикувати соціального педагога, керувати його роботою в учнівському колективі. Такий характер взаємин не можна визнавати продуктивним і спільним. Щоб покращити взаємодію, варто постійно обговорювати й оцінювати якість роботи на всіх етапах, прогнозувати нові кроки для досягнення мети. Співпраця з класними керівниками має багато особливостей і вимагає від соціального педагога організованості, комунікабельності та чіткості в діях.

Практика засвідчує, що обізнаність класних керівників зі станом здоров'я школярів, особливостями їхнього фізичного, психологічного розвитку, віковими особливостями, специфікою роботи з дітьми різних соціальних категорій, новітніми технологіями у вихованні дітей та підлітків не завжди повна. Тому соціальний педагог бере активну участь у проведенні заходів, присвячених пропаганді здорового способу життя, режиму дня та харчування учнів, запобіганню поширенню негативних явищ в учнівському середовищі, превентивному вихованню тощо.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Отже, коло проблем, які вимагають організації співпраці соціального педагога й класного керівника, досить широке та стосується всіх сторін шкільного життя. Аналізуючи спільні напрями та функції в роботі соціального педагога й класного керівника з усіма учасниками навчально-виховного процесу, можна зробити висновок, що класний керівник разом із соціальним педагогом покликані надавати потрібну соціальну, психологічну та педагогічну допомогу, підтримку, корекцію різноманітним типам "жертв соціалізації" [3, 34]. У налагодженні професійної взаємодії класного керівника та соціального педагога у виховному процесі потрібно чітко дотримуватися послідовності та узгодженості дій між ними на всіх етапах.

I. Етап установлення контакту. Передбачає процес знайомства, формування довірливих відносин та зорієнтованість обох фахівців на подальшу співпрацю. На цьому етапі визначаються цілі спільної роботи та очікування фахівців.

II. Діагностичний етап. На цьому етапі соціальний педагог і класний керівник спільно з'ясовують коло нагальних проблем, які стосуються учнівського колективу, планують спільні дії з їх подолання, узгоджують графік роботи.

III. Етап проникнення. Цей етап найважливіший, оскільки передбачає поступову спільну реалізацію поставлених цілей та завдань. Під час роботи узгоджені заходи можуть удосконалюватися, уточнюватися. Цей етап дає змогу соціальному педагогові й класному керівникові прогнозувати результати, позитивні зміни в роботі.

IV. Завершальний етап. Залежно від перебігу та результатів роботи на попередній стадії на підсумковому етапі можна проаналізувати зміни, скоригувати обсяг роботи. »

V. Етап постійного контролю. Після завершення роботи соціальний педагог і класний керівник стежать за тим, щоб учні були постійно задіяні в різних заходах (проведення спільних свят, дозвілля, відпочинку), що дасть змогу постійно контролювати ситуацію.

Перспективним вважаємо закріплення нового підходу до роботи соціального педагога з педагогічним колективом у загальноосвітньому навчальному закладі. Крім того, заслуговує на увагу подальша розробка конкретних складників визначених напрямів взаємодії цих фахівців.

Література

1. Артюшліна Л. М. Соціальний педагог школи: теорія та практика роботи : навч.-метод. посіб. для студ. спец. "Соціальна педагогіка" / Артюшкіна Л. М. - Суми : Сум ДПУ ім. А. С. Макаренка, 2004. - 124 с.
2. Довідник класного керівника : зб. док. / [ред. кол. : П. М. Щербань (голова) та ін.]. - К. : ІЗМН, 1996. - 240 с.
3. Долженко І. Використання соціально-педагогічних технологій у роботі класного керівника з сім'єю / І. Долженко // Соціальна педагогіка : теорія та практика. - 2006. - № 4. - С. 34-38.
4. Мельничук І. Співпраця вчителя з практичним психологом / І. Мельничук // Школа. - 2009. - № 5. - С. 39-41.
5. Мірошніченко Л. Попередження конфліктів в учнівському середовищі / Л. Мірошніченко // Соціальний педагог. - 2009. - № 2 (26). - С. 31-32.
6. Мустаєва Ф. А. Школьник, его семья и социальный педагог - зона доверия / Ф. А. Мустаєва // Народна педагогіка. - 2001. - № 7. - С. 190-194.
7. Назаренко Л. Шляхи розвитку взаємодії сім'ї та школи / Л. Назаренко // Шлях освіти. - 2005. - № 1. - С. 33-37.
8. Соціальна педагогіка : [підручник] / [за ред. проф. А. Й. Капської]. - 4-те вид., виправл. та доповн. - К. : Центр учб. л-ри, 2009. - 488 с.
9. Соціальний педагог / упоряд. : Т. Шаповал, Т. Гончаренко. - К. : Вид. дім "Шкіл, світ" : Вид. Л. Галіцина, 2006. - 80 с.

Статтю подано до редколегії
27.04.2011 р.